# قەشقەر خانلىقىنىڭ رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى

سەرخات دوغان

## رۇسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىتى

18 ـ ۋە 19 ـ ئەسىرلەردە، تۈركىستان خانلىقلىرىنىڭ ئۆزئارا توقۇنۇشلىرى ۋە يەرلىك ھوقۇقدارلارنىڭ ئىسيانلىرى بۇ رايوندىكى ئاساسىشلىقنى ۋەيران قىلدى.(21) گەرچە بۇخارا خانلىقىنىڭ ئەھۋالى رايوندىكى خانلىقلار ئىچىدە ئەڭ ياخشى بولسىمۇ، ئۇلارنىڭمۇ باشقا خانلىقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ياخشى ئەمەس ئىدى. 1840 ـ يىلى بۇخارا ئەمىرى قوقەند ئەمىرى مۇھەممەد ئەلىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزبېكنىڭ قوقەند رايونىدىكى نوپۇزىنى ئاشۇردى. 1846 ـ يىلى قوقەند خانى بولغان خۇدايارخان قوقەند رايونىدا قىسقا مۇددەت بولسىمۇ تىنچلىق ئورنىتىشقا مۇۋەپپەق بولدى. قوقەند بىلەن بۇخارا خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ۋە دۇشمەنلىكلەر تاكى رۇسلار تاشكەنتنى بېسىۋالغانغا قەدەر قانلىق رەۋىشتە داۋام قىلدى.

تۈركىستانىنىڭ ئىچكى سىياسىتى بۇ تەرزدە داۋالغۇش ئىچىدە تۇرغاندا، رۇسىيە ھەربىي تەييارلىقىنى تېزلىتىپ، قازاق زېمىنلىرىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزگەندىن كېيىنلا تۈركىستانغا يۈرۈش قىلىشقا ھازىرلاندى. لېكىن، بۇ رايونغا سىستېمىلىق تاجاۋۇز قىلىشتىن ئىلگىرى پۈختا جايلىشىۋېلىش كېرەك دەپ قارىغان چارروسىيە 1845 ـ يىلى ئىرغاز ۋە تۈرگاي دەريالىرى بويىدا قەلئە ۋە قاراۋۇلخانا سېلىشقا باشلىدى. 1847 ـ يىلىغا كەلگەندە، كوپال ئىستېھكامى ۋە كازاچىك پونكتى قۇرۇلدى. 1848 ـ يىلى بولسا قاراپۇتاق ۋە كوس ـ ئارال پورتلىرى قۇرۇلدى.(22) 1852 ـ يىلى رۇسىيە (توختاۋسىز زېمىن ئىشغال قىلىش نەتىجىسىدە) قوقەند خانلىقى بىلەن بىۋاستە چېگرالىنىدىغان بولدى. ئۇلار يەنە رايوندا ئېلىپ بېرىلىدىغان يۈرۈشلەرنىڭ ئۇل مۇئەسسەسىسى سۈپىتىدە رايىم قەلئەسىنى ياسىدى.(23)

چارروسىيەنىڭ تۈركىستان رايونىدا ئىلگىرىلىشىدە ئىككى چوڭ سەۋەب بار ئىدى. بۇلارنىڭ بىرىنچىسى، مەزكۇر رايوننىڭ چارروسىيەنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان سانائىتىنى بازار ۋە خام ئەشيا بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغان يېڭى رايون ئىكەنلىكى؛ يەنە بىرى ئەنگلىيەنىڭ بۇ رايوندىكى نوپۇزىنى سۇندۇرۇپ، يېگانە كۈچكە ئايلىنىش ئارزۇسى ئىدى. رۇسىيەنىڭ ئاسىيانىڭ ئىچكى قىسىملىرىغا يۈرۈش قىلىشى چارپادىشاھ 1 ـ پېترو تەرىپىدىن تىلغا ئېلىنسىمۇ، بۇ ئەھۋال ئۇنىڭدىن ئىلگىرىلا باشلانغانىدى. رۇسىيەنىڭ


ئەۋلاد گۈزەللىمىسى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

**ئەڭ سەرخىل زىيالىيلىرى خېلى بۇرۇنلا تۈركىستان رايونىغا كىرگەن بولۇپ، ئۇلار يېڭى رايونلارنى بايقاپ، شۇلارنىڭ خەرىتىسىنى ۋە ئاسىيادىكى يېڭى يوللارنى سزاتتى.(24)**

**شۇ ۋەجدىن، تۈركىستانغا يۈرۈش قىلىشقا باشلىغان رۇسلار 1860 ـ يىلى بېشكەكنى، 1864 ـ يىلى چىمكەنتنى ئىشغال قىلدى. رۇسىيەنىڭ مەزكۇر رايوندىكى بۇ ئىشغالىيەتچىلىك ھەرىكەتلىرى ئەنگلىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ئېتىرازىغا ئۇچرىدى. رۇسىيە دىپلوماتىيە ۋەزىرى ئالېكساندىر گورچاكوف كۈچەيگەن بۇ ئېتىرازلارغا قارىتا، 1864 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى سۆزىدە شۇنداق دېگەن(25):**

رۇسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا دۇچ كەلگەن ئەھۋال ئىجتىمائىي تەشكىللىنىشتىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدىغان يېرىم كۆچمەن خەلقلەر بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالغان بارلىق مەدەنىي دۆلەتلەرنىڭ مەسىلىلىرى بىلەن ئوخشاش. بۇ خىل ئەھۋالدا، مەدەنىي دۆلەتلەر ئۆزلىرىنى قوغداشقا مەجبۇر بولىدۇ. چېگرا بويلىرىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى تىنجىتقاندىن كېيىن، ئەسكەرلىرىمىزنى چېكىندۈرۈش مۇمكىن بولمىدى. يا چېكىنىشىمىز، يا ئىلگىرىلىشىمىز كېرەك ئىدى. چېكىنىش رۇسىيە ئۈچۈن مەغلۇبىيەت ھېسابلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىلگىرىلەشنى قارار قىلدۇق.

**چارىزمۇسىيە دۇنيا جامائەتچىلىكىگە قارىتا ئۆزىنىڭ ئىشغالىيەتلىرىنى يوللۇقلاشتۇرىدىغان سۆزلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سىبىرىيە ۋە ئورېنبۇرگدىن باشلىغان تۈركىستاننى ئىشغال قىلىش ھەرىكەتلىرىنى تېزلەتتى. بۇ ئەسنادا، قوقەند خانلىقىدا تەخت ماجراسى داۋاملىشىۋاتقانىدى. قوقەند خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولغا كىرگۈزگەن ئالىمقۇل (26)[1] 1863 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى موللا خانىنىڭ ئوغلى سۇلتان سەئىدخاننى قوقەند تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزى «ئەمرۇل ئۆلىما» ۋە «ئەمرۇل لەشكەر» ئاتاقلىرىنى قوللاندى. ئالىمقۇل خانلىقنىڭ ھاكىمىيىتىنى كۈچلەندۈرۈش ۋە خانلىقنى رۇس ھۇجۇملىرىدىن قوغداش ئۈچۈن، بىر قاتار ھەربىي ۋە مالىيىۋى تەدبىرلەرنى قوللاندى. قوقەندتە يېڭى قوشۇن تەسىس قىلىندى. تاشكەنتتە ئۆزىگە رەقىب بولالايدىغان كىشىلەرنى ئۆلتۈرمىگەن بولسىمۇ، مەركەزدىن چەتلەشتۈردى. يېڭى زەمبىرەك قۇيدۇرۇش ئارقىلىق مۇداپىئە ئىقتىدارىنى كۈچەيتتى ۋە خەلقكە يېڭىدىن باج ـ سېلىق سالدى (27).**

[1] ئالىمقۇل ــ قىرغىز، قوقەند خانلىقىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ھەربىي، سىياسەتچى ۋە دىپلومات. ئۇ رۇسىيەنىڭ تۈركىستانىدىكى ئىشغالىيىتى جەريانىدا داڭ چىقارغان. ئۇ موللا خانىنىڭ يېقىن ئادەملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تەختكە چىقىشىغا كۈچ چىقارغان ۋە بۇ سەۋەبلىك قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا يۈكسىلىپ، مەرغىلانىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلەنگەن. 1862 ـ يىلى موللا خانىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن باشلانغان تەخت كۈرىشىدە قىرغىز ۋە قىپچاق بەگلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن خۇدايارخاننى ئاغدۇرغان.


ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
www.uyghurkitap.com

رۇس ئەسكەرلىرى بېشكەك ۋە يېڭى قورغاننى ئىشغال قىلىپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. رۇس قوشۇنىنىڭ قوماندانى گېنېرال چېرنايېف 1865 ـ يىلى تاشكەنتنى قورشىۋالدى. ئالىمقۇل قورشاۋ جەريانىدا يارىلىنىپ ئۆلدى. تاشكەنت شۇنىڭدىن كېيىنكى مەزگىللەردە مەزكۇر رايونغا يېيىلغان رۇس قوشۇنلىرى ئۈچۈن مۇھىم بىر بازىغا ئايلاندى. رۇسلار پەقەت پەرغانە ۋادىسىلا قوقەند خانلىقىغا تەۋە بولۇش شەرتى ئاستىدا ئۇلار بىلەن كېلىشىم تۈزدى. رۇسىيە قوقەند خانلىقى ۋە باشقا خانلىقلار بىلەنمۇ سودا كېلىشىملىرى ئىمزالىشىش ئارقىلىق بۇ رايوندىكى نوپۇزىنى كۈچەيتىشنىڭ كويىدا ئىدى. 1868 ـ يىلى، بۇخارا خانلىقىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان سەمەرقەند شەھىرىنىڭمۇ رۇسلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشى نەتىجىسىدە، رۇسىيەنىڭ بۇخارا ۋە قوقەند خانلىقىدىكى نوپۇزى بارغانسېرى كۈچەيتتى.

بۇ مەزگىلدە، كاۋكاز قوشۇنلىرى خىۋە خانلىقىغا بېسىم ئىشلىتىشكە باشلىغانىدى. كاسپىي دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىن خىۋە خانلىقىنىڭ زېمىنلىرىنى قورشىۋالغان رۇسلارغا تاقابىل تۇرالمىغان مۇھەممەدرەھىم باھادىرخان بېقىندىلىق كېلىشىمى ئىمزالاشقا ماقۇل بولدى(28). رۇس قوشۇنلىرى خىۋەدە ئۆزلىرىگە قارشى چىققان تۈركمەنلەرنى ۋەھشىيلەرچە قىرغىن قىلدى. بۇ ۋەقەگە شاھىت بولغان ۋە كېلىشىم جەريانىدا رۇس قوشۇنىنىڭ ئىچىدە بولغان ئەنگلىيە مۇخبىرى ماك گاھان (Mac Gahan) رۇسلارنىڭ ئىنسان قېلىپىدىن چىققان قىلمىشلىرىنى بايان قىلغان.(29)

رۇسىيەنىڭ قىزىقىشى نوقۇل ھالدا تۈركىستاننىڭ غەربى بىلەنلا چەكلەنمەيتتى. شەرقىي تۈركىستانمۇ ئۇلار ئۈچۈن شۇ قەدەر مۇھىم ئىدى. لېكىن، ئۇلار غەربىي تۈركىستاندا ئەنگلىيە بىلەن قانداق روبىرو بولغان بولسا، تۈركىستاننىڭ شەرقىدىمۇ چىڭ سۇلالىسى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالغانىدى.

## رۇسلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا يۈزلىنىشى

رۇسلار تۈركىستاننىڭ غەربىي رايونلىرىدا ئىشغال يۈرۈشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەرقىي تۈركىستاندىمۇ يېڭى ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرمەكتە ئىدى. بولۇپمۇ ئورېبۇرگ ۋە سىبىرىيە لىنىيەسىنىڭ تۇتاشتۇرۇلۇشى قوقەند قوشۇنلىرىنىڭ رۇس چېگرالىرىغا بولغان ھۇجۇملىرىنى ئەدىتىۋەتكەنىدى. بۇنىڭدىن سىرت، قەشقەردە باش كۆتۈرگەن يېڭى بىر كۈچ ئىلى ۋادىسىدا ئىلگىرىلەشكە باشلىغانىدى. تۈركىستاننىڭ شەرقىدە خوجىلارنىڭ نوپۇزىنى سۇندۇرۇپ، تۇڭگانلارنى ئۆزىگە باش ئەگدۈرگەن ۋە ئىلى ۋادىسىدا رۇس قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولغان، (نامدا بۇزرۇكخاننىڭ سەركەردىسى بولغان) ياقۇپبەگ رۇسلارنىڭ دىققىتىنى بۇ رايونغا ئاغدۇرۇشىغا سەۋەب بولدى. رۇسلار ۋەزىيەتنى ئاڭقىرىغان ۋاقىتتا، ئىلى ۋادىسىدىكى قەلئەلەر ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ بولغانىدى. لېكىن، رۇسلارنىڭ ئىلى ۋادىسىغا كىرىپ، بۇ ۋادىدىكى ئەڭ مۇھىم شەھەرلەردىن بىرى بولغان غۇلجا شەھىرىنى بېسىۋېلىشى ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىۋەتتى.


www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

غۇلجىنى مۇداپىئە قىلىش ئۇرۇشىدا يېڭىلگەن ياقۇپبەگ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. (30) ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى رۇسلارنىڭ بۇ رايونغا كۆز تىكىشىگە سەۋەب بولدى.

ياقۇپبەگ قەشقەردە ئۆز خانلىقىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن، رۇسلار قەشقەر خانلىقى بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىش ئۈچۈن ئۆز تىجارەتچىلىرىنى ئىزچىل هالدا شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتىپ تۇراتتى. لېكىن، ياقۇپبەگ رۇس تىجارەتچىلەرگە ئىشەنمەيتتى ۋە ئۇلارنى رۇس ئارمىيەسىگە ۋاكالەتەن ئۇچۇر توپلىغىلى كەلگەن جاسۇسلار، دەپ قارايتتى.(31) دەرۋەقە، ياقۇپبەگنىڭ بۇ گۇمانى ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ياقۇپبەگ قوقەند ئەمىرى ئالىمقۇلنىڭ قول ئاستىدا خىزمەت قىلغان چاغلىردا رۇسلارنى يېقىندىن تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەنىدى. لېكىن، ئۇ رۇسلار بىلەن دۈشمەنلىشىشنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنمۇ بىلەتتى.

رۇسىيەنىڭ شەرقىي تۈركىستان تۇغرىسىدا ئۇچۇر توپلاش پائالىيەتلىرى ياقۇپبەگدىن ئىلگىرىلا باشلانغانىدى. بولۇپمۇ سىبىرىيە باش ۋالىيسى (گوبېرناتورى) گاسفورت ۋە ئۇنىڭ قازاق ئادىيۇتانتى چۇقان ۋەلىخانوف بۇ رايونىنى كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈپ چىققانىدى. گاسفورت تەرىپىدىن ۋەزىپىلەندۈرۈلگەن ۋەلىخانوف 1858~1859 ـ يىللىرى ئارىسىدا شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتىلگەن بولۇپ، ئۇ مارکو پولو بىلەن گوزدىن كېيىن ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا بارغان تۇنجى تەتقىقاتچى بولۇپ قالغانىدى. (32) ۋەلىخانوف بۇ رايوندا هەم سىياسىي، هەم كۇلتۇرەل تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، رۇس تىجارىتىنى تەڭرىتېغىنىڭ نېرىسىغا ئاسانلا كېڭەيتكىلى بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.(33) ۋەلىخانوفتىن كېيىن تىجارەتچى سىياقىدا شەرقىي تۈركىستانغا بېرىپ تەتقىقات ئېلىپ بارغانلاردىن بىرى خىلىۋدوق ئىسىملىك رۇس تىجارەتچىدۇر. ئۇ ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشۈپ، قەشقەردە تىجارەت قىلىشقا رۇخسەت ئالغان. ياقۇپبەگ جىيەنى شادى مىرزىبەگنى ئۇنىڭغا قوشۇپ، تۈركىستان باش ۋالىيسى كونستانتىن كائۇفمانىنىڭ (34) يېنىغا ئەۋەتكەن.[2] ياقۇپبەگ كائۇفمانغا يوللىغان مەكتۇپىدا: «ئۆزۈن يىللار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىشغالىيىتىدە قالغان زېمىنلىرىمىز خانىۋەيران بولغان. چىڭ سۇلالىسى بۇ يەردىكى ياخشى نەرسىلەرنىڭ هەممىنى خاراب قىلىۋەتكەن. سىلەرنىڭ دۆلىتىڭلار بىزنىڭ دۆلىتىمىزدىن چوڭ هەم بايدۇر. شۇ ۋەجىدىن، تىجارەتچىلىرىڭلار دۆلىتىمىزدىن (ئۆزىگە ئەسقاتقۇدەك) بىر نەرسە تاپالمايدۇ، بۇ يەردە ئېلىپ ـ ساتقۇدەك بىر نەرسە يوق» دەپ، رۇس تىجارەتچىلىرىنى ئۆز دۆلىتىدىن يىراقلاشتۇرۇشتىكى مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى چۈشەندۈرگەنىدى. (35)

---

[2] كونستانتىن پېتروۋىچ كائۇفمان 1818 ،1882~1818 ـ يىلى تۇغۇلغان كائۇفمان چارروسىيەدە ناهايىتى يۇقىرى ماقامغا ئېرىشكەن. كاۋكازدىن سىبىرىيەگىچە چارروسىيە هۆكۈمىتى هۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بارلىق رايونلاردا ۋەزىپە ئۆتىگەن كائۇفمان 1867 ـ يىلى تۈركىستانىنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەن. ئۇ باش ۋالىيلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن مەزگىلدە، شەرقىي تۈركىستان ۋە ياقۇپبەگ بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىش هەمدە سودا كېلىشىمى تۈزۈش ئارقىلىق بۇ رايوندىكى نوپۇزىنى كۈچەيتىشكە ئۇرۇنغان. هالبۇكى، چىڭ سۇلالىسى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بۇ رايوننىڭ چىڭ سۇلالىسىغا تەۋە بولۇشىنى هەممىدىن بەك قوللىغان ئادەممۇ دەل مۇشۇ كائۇفمان ئىدى.



ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تۈركستان ژالىيسى كائۇفمان ياقۇپبەگنىڭ بۇ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قەشقەر خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش مەقسىتىدە بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قەشقەرگە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۆمەك مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرالماي قايتىپ كەتتى. رۇسلارنىڭ بۇ رايوندىكى تۈتۈمىدىن بىئارام بولغان ياقۇپبەگ ئەنگلىيە ۋە رۇس ئەلچىلىرى ئارىسىدا تەڭپۇڭلۇق سىياسىتى يۈرگۈزۈۋاتقانىدى. ژالىي كائۇفمان ياقۇپبەگ بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن، ئىلى ۋادىسىغا قوشۇن تارتتى. بۇ ئىشتىن تەشۋىشكە چۈشكەن قەشقەر ھۆكۈمىتى شاۋنىڭ باشچىلىقىدىكى ئەنگلىيە ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قەشقەردە قوبۇل قىلىپ، رۇسلارغا قارشى ئەنگلىيەلىكلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشمەكچى بولدى. بۇنىڭغا قارىتا، كائۇفمان ياقۇپبەگكە مەكتۇپ يېزىپ، قوقەند ۋە بۇخارا خانلىقلىرىنىڭ رۇس قوشۇنلىرىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسۇپ قالالمىغانلىقىنى، قەشقەر ھاكىمىيىتىنىڭمۇ رۇسلارنى توسۇشقا قادىر بولالمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.(36) قەشقەر ھۆكۈمىتىگە بولغان تۈتۈمنى قاتتىقلاشتۇرغان رۇسلار ئىلى دەرياسى بويىغا يېڭى قەلئەلەرنى ياساپ، بۇ جايلاردا ئەسكەر تۇرغۇزۇشقا باشلىدى. شۇ تەرىقىدە، رۇسلار ھەم نوپۇزنى كۈچەيتىۋالدى، ھەم ھەربىي كۈچنى قەشقەر ھاكىمىيىتىنى چۆچۈتىدىغان قورال سۇپىتىدە ئىشلىتىشكە ئۇرۇندى.

## قەشقەر ھۆكۈمىتى بىلەن رۇس ھۆكۈمىتى ئارىسىدا ئىمزالانغان تۇنجى سودا كېلىشىمى

1872 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى تاشكەنتتىن يولغا چىققان ئەلچىلەر ئۆمىكى ماددىلىرى گېنېرال كائۇفمان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن بىر كېلىشىمنى قەشقەرگە ئەكەلدى. ياقۇپبەگ 1872 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، بارون كاۋلبارس باشچىلىقىدىكى، ئىچىدە ئىنژېنېر، فوتوگراف ۋە تىجارەتچىلەر بار رۇس ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قوبۇل قىلدى. رۇسلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈشنى خالىمىغانلىقى ئۈچۈن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە ئىزچىل ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەن ۋە رۇس كېڭەيمچىلىكىگە قارشى يارىدەم تەلەپ قىلغان قەشقەر ھۆكۈمىتى ئەنگلىيەلىكلەردىن ئىجابىي جاۋاب ئالالمىغاچقا، (كائۇفمان تەرىپىدىن تەشەببۇس قىلىنغان) بۇ كېلىشىمنى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى.(37) گېنېرال كائۇفمان ۋە ئۇ «يەتتە شەھەر بېگى» دەپ ئاتىغان ياقۇپبەگ ئارىسىدا ئىمزالانغان «ئەركىن سودا شەرتلىرى» ماۋزۇلۇق، بەش ماددىلىق كېلىشىمنىڭ ماددىلىرى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

بىرىنچى ماددا: قايسى دىنغا مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بارلىق رۇس پۇقرالىرى يەتتە شەھەر ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق شەھەر ـ بازارلارغا كىرەلەيدۇ. يەتتە شەھەر خەلقىمۇ رۇس ئىمپېرىيەسى چېگراسى ئىچىدە خالىغان جايغا سايا‌ھەت قىلالايدۇ. يەتتە شەھەرنىڭ ھامىيسى ئۆز زېمىنلىرىدىكى رۇس پۇقرالىرىنىڭ جان ۋە مال بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ.


ئەۋلاد گۈزەللىمىسى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئىككىنچى ماددا: رۇس تىجارەتچىلەر پەقەت ئۆزىلا ئىشلىتىش شەرتى بىلەن مالليرنى ساقلايدىغان كارۋان سارايلاردىن پايدىلىنالايدۇ.

ئۈچىنچى ماددا: رۇس تىجارەتچىلىرى يەتتە شەھەردە ئۆزلىرى خالىغان جايدا تىجارەت ۋاكالەتخانىلىرىنى ئاچالايدۇ. يەتتە شەھەر خەلقىمۇ رۇس زېمىنلىرىدا شۇنداق قىلىشقا ھوقۇقلۇق. بۇ ۋاكالەتخانىلارنىڭ مۇددىئاسى ئەكىلىنگەن مالالارنىڭ تاموژنا ئىشلىرىنى بېجىرىش ۋە سودا دەۋالىرىدا تىجارەتچىلەرگە ۋەكىللىك قىلىشتۇر.

تۆتىنچى ماددا: رۇسىيەدىن يەتتە شەھەرگە ۋە يەتتە شەھەردىن رۇسىيەگە قىلىنغان تىجارەتلەر ئۈچۈن، سېتىلماقچى بولغان مالنىڭ قىممىتىنىڭ 2.5 پىرسەنتىگە توغرا كېلىدىغان باج ئېلىنىدۇ. ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا، بۇ باج يەتتە شەھەرلىك مۇسۇلمان پۇقرالاردىن ئېلىنمىدىغان باجدىن كۆپ بولمايدۇ.

بەشىنچى ماددا: رۇس سودىگەرلىرى يەتتە شەھەر زېمىنلىرىغا كىرىپ ـ چىقىش جەريانىدا، خالىغانچە سەپەر قىلالايدۇ، بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ. يەتتە شەھەر خەلقىمۇ رۇس زېمىنلىرىدا شۇنداق ھوقۇققا ئىگە.(38)

رۇسىيە ۋە قەشقەر ھۆكۈمىتى ئارىسىدا ئىمزالانغان بۇ كېلىشىم رەسمىي تىجارەت كېلىشىمى بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، رۇسىيەنىڭ قەشقەر ھۆكۈمىتىنى ۋە ياقۇبېگنى شەرقىي تۈركىستاننىڭ قانۇنىي ۋەكىلى دەپ ئېتىراپ قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. گەرچە مەزكۇر كېلىشىم قەشقەر ھۆكۈمىتىنى شەرقىي تۈركىستاندىكى قانۇنىي ھاكىمىيەتكە ئايلاندۇرغان بولسىمۇ، لېكىن كېلىشىمدىكى ماددىلارنى رۇسىيە بېكىتكەنلىكى ئۈچۈن، ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلالمايلا قالماستىن، تېخىمۇ ئۇلغايتىۋەتكەنىدى. مەزكۇر كېلىشىمگە ئاساسەن، رۇس تىجارەتچىلىرى شەرقىي تۈركىستاندا سودا قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قەشقەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەھەرلەردىكى شەرقىي تۈركىستان سودىگەرلىرى رۇسىيەدە تىجارەت قىلالمايۋاتاتتى. ھەتتا، رۇسلار ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا «كېلىشىم شەرتلىرىگە خىلاپلىق قىلدى» دېگەن باھانە بىلەن قەشقەر ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا باشلىغانىدى.

ياقۇبېگ مەزكۇر كېلىشىمنى ئىمزالاشقاندىن كېيىنمۇ ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ۋە رۇسلارنىڭ ئۆزى ئۈستىدىكى بېسىمنى يېنىكلىتىشكە تىرىشتى. ئۇ 1874 ـ يىلى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئىمزالاشقان، رۇسلار بىلەن تۈزۈشكەن (يۇقىردا تىلغا ئېلىنغان) سودا كېلىشىمىدىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ماددىلار بىلەن ئىجرا قىلىنىشقا باشلىغان سودا كېلىشىمى ئارقىلىق ئەنگلىيەنىڭ ياردەمگە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلغانىدى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئىمزالاشقان كېلىشىمگە بىنائەن، ھىندىستانىدىكى ئەنگلىيە دائىرىلىرىدىن زور مىقداردا قورال ـ ياراغ ياردەمگە ئېرىشكەن قەشقەر ھۆكۈمىتى ئۆز قوشۇنىنى رۇسلارغا قارشى كۈچەيتىشكە تىرىشماقتا ئىدى.(39) قەشقەر ھاكىمىيىتىنىڭ بۇ تەرزدە ئەنگلىيەگە يېقىنلىشىشى رۇس دائىرىلىرىنى بىئارام قىلىشقا باشلىغانىدى. ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە ئەلچىخانا تەسىس قىلىشى رۇسلارنى قاتتىق بىئارام قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياقۇبېگنىڭ قەشقەرگە كەلگەن رۇس تىجارەتچىلىرىگە سوغۇق مۇئامىلە قىلىشى ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى خىلىلا يېرىكلەشتۈرۈۋەتكەنىدى.


ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

(40) هالبۇكى، ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرگە ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ باشقا شەھەرلىرىگە تىجارەت قىلغىلى كەلگەن رۇس تىجارەتچىلىرىگە بۇ رەۋىشتە سوغۇق مۇئامىلە قىلىشى نورمال ئەھۋال ئىدى. چۈنكى، رۇس تىجارەتچىلىرى تىجارەت قىلىش ئۈچۈن بارغان جايلىرىدا يەرلىك خەلق ئارىسىدا تەپرىقە پەيدا قىلاتتى، بولۇپمۇ خەلق ئارىسىدىكى ئىناۋەتلىك كىشىلەرگە يېقىنلىشىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە تارتىشقا ئۇرۇناتتى. قەشقەرگە تىجارەت قىلغىلى كەلگەن (رۇس) تىجارەتچىلەر ھەم ياقۇپبەگنىڭ ئوردىسىنى، ھەم مۇھىم ئەربابلارنىڭ تۇرمۇشىنى تىڭ ـ تىڭلاپ، دوكلات تەييارلايتتى ۋە بۇلارنى رۇس ھۆكۈمدارلىرىغا يەتكۈزەتتى. ياقۇپبەگ رۇس تىجارەتچىلەرنىڭ بۇ قىلمىشلىرىدىن خەۋەردار ئىدى ۋە شۇ سەۋەبتىن، كەلگەن تىجارەتچىلەرگە سوغۇق مۇئامىلە قىلاتتى.

تۈركىستان باش ۋالىيسى ئۆزىگە يوللانغان مەكتۇپلارغا بىنائەن، «بۇ رايوندا كۈچلىنىۋاتقان بىر دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى رۇسىيەنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن ئەمەس» دېگەن يەكۈنگە كېلىپ، بۇ رايوننى ئىشغال قىلىشقا تەرەددۇتلاندى. قەشقەرگە قىلىنغۇسى ھەربىي ھەرىكەت ئۈچۈن تەييارلىقنى باشلىغان كائۇفمان، چېگرا بويىدا تەشكىللەنگەن يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا شوۋېلوفنى قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى.(41) لېكىن، قوقەند ئىسيانى سەۋەبلىك بۇ ھەرىكەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ياقۇپبەگ رۇسلارنىڭ بۇ ئىشغال خىرىسىدىن قۇتۇلۇپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن 1876 ـ يىلى قەشقەر خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان زەربىنى يەنىلا رۇسلار پىلانلىغان ۋە شەرقىي تۈركىستاننى چىڭ سۇلالىسىگە تۇتۇپ بەرگەنىدى.

شەرقىي تۈركىستاندا قەشقەر ھۆكۈمىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى رۇس ھۆكۈمىتى ئۈچۈن دائىمىي تەھدىت ئىدى. گەرچە رۇسلار شەرقىي تۈركىستاننى تىزگىنلەشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ رايوندا ياقۇپبەگكە ئوخشاش كۈچلۈك ھۆكۈمدارنىڭ تىزگىنىدىكى بىر دۆلەت رۇسىيە دائىرىلىرىنى بىئارام قىلماقتا ئىدى. شەرقىي تۈركىستانغا بىۋاسىتە ھۇجۇم قىلىش سەۋەبلىك ئەنگلىيە بىلەن روبىرو بولۇشنى خالىمىغان رۇس ھۆكۈمىتى چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ رايوننى ئىشغال قىلىشى خۇسۇسىدا، چىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىل بىرىكتۈردى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قىسقا مۇددەت ئىچىدە داڭ چىقىرىشقا مۇۋۋەپپەق بولغان ئۇتۇقلۇق سانغۇنى زو زوڭتاڭ بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكەن رۇسلار (چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىشى ئۈچۈن) زۆرۈر بولغان ئوزۇق ـ تۈلۈك ۋە ئۇرۇش لازىمەتلىرى بىلەن تەمىنلەشكە ۋەدە بېرىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ 1876 ـ يىلى شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىشقا ئۇرۇنۇشىغا سەۋەب بولدى.(42) ئەنگلىيەمۇ، رۇسىيەمۇ بۇ رايوندا ئۆزلىرى تىزگىنلىيەلمەيدىغان كۈچلۈك بىر دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى خالىمىغاچقا، ئۆزلىرى كونترول قىلالايدىغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ بۇ رايوننى ئىشغال قىلىشىغا كۆز يۇمغانىدى.

«ياقۇپبەگ» ناملىق ئەسەردىن ھېكمەتيار ئىبراھىم تەرجىمىسى

* نەقىل مەنبەلىرى ئۈچۈن ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىغا مۇراجىئەت قىلغايسىز.


ئەۋلاد گۇرۇپىسى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى